

Висновки

Таким чином, інфраструктурне забезпечення ЖКГ України, незважаючи на плачевний стан його ОВФ, які потребують негайного відновлення, технічної та технологічної модернізації, все ж є інвестиційно привабливим як для іноземних, так і для вітчизняних інвесторів, про що свідчать тенденції останніх років в Україні та в Росії. Розвиток ДПП у розглядуваній сфері – це світова тенденція: йде процес експансії відповідних ТНК розвинутих в економічному відношенні країн до країн, які розвиваються, і до країн з перехідною економікою. Великий бізнес підштовхує Україну до приватизації у даній сфері, вбачаючи у цьому власний інтерес. “Чи вигідно це Україні?”. “Якою мірою можна і треба допустити розвиток відповідних процесів?”. “Чи варто заохочувати розвиток власного великого приватного капіталу у цій сфері?”. Усі ці питання настійно вимагають свого розв’язання з точки зору науково-методологічного обґрунтування. Саме від їх швидкого і конструктивного вирішення залежить, у чийх інтересах надалі розвиватиметься галузь.

Стаття надійшла до редакції 18 квітня 2012 р.

УДК 331.5

Р. С. ЧОРНИЙ,
*доцент, кандидат економічних наук,
завідуючий кафедрою загальноекономічних та гуманітарних дисциплін,
декан Нововолинського факультету Тернопільського
національного економічного університету*

ПРОСТОРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Проаналізовано просторові особливості розвитку системи розселення в Україні як середовища формування трудового потенціалу. Окреслено ознаки міської та сільської мереж поселень, які детермінують розвиток трудового потенціалу. Акцентовано увагу на необхідності активізації розвитку малих і середніх міст, що допоможе вирішити конкретні проблеми з подолання просторових диспропорцій розвитку трудового потенціалу держави.

Ключові слова: трудовий потенціал, місто, агломерація, село, просторовий розвиток.

The spatial peculiarities of the development of a settlement system in Ukraine as the medium, where the labor potential is formed, are analyzed. The signs of the urban and rural settlement nets determining the development of the labor potential are presented. The attention is paid to the necessity to activate the development of small and medium towns, which will help to solve specific problems of overcoming the spatial disproportions of the development of state's labor potential.

Keywords: labor potential, town, agglomeration, village, spatial development.

Останнім часом з метою реалізації різнопланових завдань розвитку системи розселення в Україні міські та сільські поселення активно вивчаються як окремими дослідниками (економістами, архітекторами, соціологами і т. д.), так і органі-

заціями (Асоціацією міст України, проектними інститутами – “Містопроект” (Львів), “Дніпромiст” та ін.). Але досліджень, де б поселення розглядалися як середовище формування трудового потенціалу, дуже мало. Переважно населені пункти вивчаються як місця розселення людей – носіїв трудового потенціалу, що також є дуже важливою постановкою питання в контексті даного дослідження.

Слід взяти до уваги, що особливу роль у соціально-економічному розвитку держави та формуванні трудового потенціалу відіграють міста, які як універсальне утворення є одночасно місцем зосередження населення, обслуговуючої інфраструктури та концентрації промислової діяльності. Оскільки міста як центри промислового розвитку також є осередками промислово-територіальних систем і центрами системи розселення, їх можна вважати опорними пунктами формування та розвитку трудового потенціалу.

Відповідно до законодавства, містами в Україні вважаються населені пункти з населенням не менше 10 тис. осіб, яке здебільшого складається з робітників та службовців. Міські поселення, що налічують не менше 2 тис. осіб, не менше 2/3 зайнятих з яких працюють не в сільському чи лісовому господарстві, відносять до селищ міського типу. Однак історично склалося так, що в Україні є міста з чисельністю населення менше 2 тис. осіб і селища міського типу, в яких мешкають понад 10 тис. осіб.

Залежно від кількості мешканців міста можна поділити на малі (до 50 тис.), середні (50–100 тис.) і великі (понад 100 тис.). Окремо слід виділити групу дуже великих міст з чисельністю від 500 тис. до 1 млн. осіб і групу міст-мільйонерів, в яких кількість населення перевищує 1 млн. За функціональними ознаками міста можна ідентифікувати як адміністративні, промислові, культурні та наукові центри, однак більшість з них унаслідок власної універсальності є багатофункціональними. Для міст характерна досить висока концентрація науково-освітнього потенціалу, що є вагомим джерелом формування якісних характеристик трудового потенціалу, а розвинутість соціальної та виробничої інфраструктур виступає гарантом його можливої реалізації.

За підсумками 2010 р., 68,58% населення України проживало в містах; при цьому загальна кількість міст становила 459, а селищ міського типу – 885¹. Рівень урбанізації в Україні має значні територіальні відмінності, зокрема, найвищий він у Донецькій, Луганській і Дніпропетровській областях.

Високі темпи урбанізації, які характеризуються форсованим збільшенням чисельності міського населення, розширенням міської поселенської мережі та розростанням великих міст, зумовлюють появу нових форм розселення, які більшою мірою узгоджуються з територіальною організацією продуктивних сил і тенденціями науково-технічного прогресу.

Так, найбільш типовою просторовою системою розселення населення слугує агломерація – найрозвинутіша групова форма розселення, яка є невід’ємною рисою сучасних процесів урбанізації. На даний час в Україні налічується 20 агломерацій, де мешкає майже половина населення держави, найбільші – Київська, Харківська, Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакіївська, Дніпропетровська.

Агломераційні процеси є характерними для переважної більшості держав світу. На даний час фактично кожна п’ята людина планети є мешканцем не лише міста, а й дуже великого міського поселення з чисельністю жителів понад 1 млн. осіб. Агломерація завдячує своєму формуванню великому місту, однак до її складу та-

¹ Див.: Офіційний сайт Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

кож входять численні територіально розосереджені середні та малі міста, селища міського типу, сільські поселення. Специфічні природні умови сприяють їх утворенню на сільських територіях, наприклад, у гірських долинах, уздовж річок тощо. Вони характеризуються великим ступенем територіальної концентрації різних видів господарської діяльності, розвинутістю соціальної інфраструктури. Агломерації істотно впливають на прилеглі території, зокрема, на їх структуру та господарську спеціалізацію, соціально-економічний розвиток, зайнятість населення, освіту, стан навколишнього середовища.

Загалом агломерація як територіальне економічне утворення характеризується такими особливостями:

1) вона виникає, як правило, на базі великого міста (або кількох компактно розташованих міст — конурбації) і розвивається в процесі утворення великої зони урбанізації шляхом поглинання сусідніх населених пунктів;

2) їй властива висока територіальна концентрація різноманітних виробництв, насамперед, промисловості, інфраструктурних об'єктів, наукових і навчальних закладів, високої густоти населення в межах агломерації;

3) істотним є її перетворюючий вплив на навколишнє середовище, зокрема, через зміну економічної структури території та соціальних аспектів життя населення;

4) у ній спостерігається високий рівень комплексності господарства і територіальної інтеграції його елементів.

Багатогалузевий і багатофункціональний характер агломерацій зумовлює необхідність розгляду їх і як форми розселення, і як форми розміщення суспільного виробництва. Об'єднання населення, системи господарюючих суб'єктів, інфраструктурних одиниць, науково-технічного потенціалу дозволяють визначити агломерацію безпосередньо як сучасну просторову форму концентрації трудового потенціалу.

Міські агломерації як взаємопов'язані групи (насамперед міських поселень) об'єднуються на основі спільності трудових, культурно-побутових, рекреаційних, інфраструктурних, виробничих та інших зв'язків. Однак найбільш вагомими є саме трудові зв'язки, які в межах добового циклу маятникових міграцій об'єднують жителів у єдине ціле.

Максимально ефективне використання системи промислової та соціальної інфраструктури, концентрація кваліфікованих кадрів, зв'язок виробництва і системи навчальних закладів, диверсифікація та концентрація виробництв на фоні великого резерву робочої сили дозволяють досягти значного агломераційного ефекту. Проте фактор компактного розміщення одночасно слугує джерелом перевантаження середовища, причиною виникнення продовольчих, житлових, транспортних проблем і загалом продукує ризики щодо формування трудового потенціалу.

Особливу групу ризиків, що супроводжують урбанізаційні процеси, становлять екологічні. Вони актуалізуються в таких високоурбанізованих регіонах, як Донбас, Придніпров'я і т. д. Деформація природних умов життєдіяльності людини в них залежить, насамперед, від досягнення критичних рівнів забруднення поверхневих вод, землі та повітря в розмірах, що перевищують усі можливі обсяги самоочищення екосистеми. Як зазначають науковці, несприятливі екологічні умови є причиною близько 20% захворювань².

Активізація негативних чинників за рахунок функціонування агломерацій веде до процесу субурбанізації, який викликає переміщення багатьох жителів централь-

² Див.: Дорогунцов С. І., Пітюренко Ю. І., Олійник Я. Б. та ін. Розміщення продуктивних сил України. Навч.-метод. посібник. К., КНЕУ, 2000, 364 с.

ного міста в приміську зону. Цей процес тісно пов'язаний із змінами загальної структури господарювання та зайнятості. Так, унаслідок переміщення торгівлі, сфери обслуговування та окремих виробництв у приміські зони здійснюється перерозподіл трудового потенціалу між “центром” і “периферією” агломерації. Незважаючи на те, що процеси відпливу трудового потенціалу в напрямку приміських територій відбуваються значно повільніше, ніж процеси переселення жителів, актуалізується питання визначення шляхів подальшого розвитку великих центральних міст як середовища формування та розвитку трудового потенціалу.

Нині Україна, на відміну від більшості розвинутих країн, перебуває на початковій стадії субурбанізації, що, однак, вимагає вироблення превентивних виважених кроків з подальшого розвитку як створюваних поселенських форм, поряд з агломераційними, так і міських центрів. Деконцентрацію населення та виробництв слід розглядати більшою мірою не як ризик, а як можливість розширення більш прогресивних просторових форм розвитку, поселенської мережі та трудового потенціалу.

Так, траєкторія урбанізаційних процесів у найбільш привабливих регіонах у напрямі “розростання – поглинання” агломерацій веде до формування нових урбанізованих зон і на кінцевому етапі – мегаполісів, що відкриває значні резерви для збільшення трудового потенціалу. Даний процес одночасно потребує вироблення дійових організаційно-економічних механізмів щодо управління трудовим потенціалом.

Сільський тип розселення, на відміну від міського, характеризується деконцентрацією населення та мережі господарюючих суб'єктів. Структурно слід виокремити такі типи сільського розселення, як групове та розсіяне. Більшість сільських поселень у межах України треба відносити до групової форми, оскільки своїм створенням вони завдячують компактному розміщенню жител у селах і селищах. Розсіяний тип менш поширений, оскільки передбачає досить віддалене одне від одного розташування окремих сільських жител з прилеглими земельними ділянками й об'єктивно виправдане лише в складних географічних умовах (наприклад, для високогір'я Карпат). На початку 2011 р. сільське населення України становило 31,5%, а кількість сільських населених пунктів – 28 457 од. Причому 3/4 сільського населення мешкало в середніх і великих селах, які в Україні вважаються найбільш перспективними³. Сільський тип розселення і пов'язана з ним заангажованість жителів у питаннях сільського господарства перебувають у тісній залежності від природних умов (наприклад, сільське господарство залежить від клімату та ґрунтів), а також природних циклів (насамперед сезонних)⁴. Тому для жителів сільських поселень характерним є високий ступінь консервативності. Оскільки життєві норми та принципи сільських жителів, як і їх історично та культурно зумовлені особливості, змінюються досить повільно та не схильні до суттєвого впливу глобалізації у сфері суспільного життя, зміни якісних характеристик їх трудового потенціалу також не можна вважати динамічними. Однак, незважаючи на це, частішими стають тенденції до міського способу життя та зайнятості в містах.

Вагомим фактором відпливу сільських мешканців до міст є значний якісний розрив між сільськими та міськими поселеннями в частині розвитку сфери обслуговування, рівня та умов життя (наприклад, доступності магазинів, лікарень,

³ Див.: Офіційний сайт Державної служби статистики України (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

⁴ Див.: С и м а г и н Ю. А. Территориальная организация населения. Учебное пособие для вузов. Москва, “Дашков и К⁰”, 2005, 243 с.

дитячих садків, закладів освіти, побутового обслуговування тощо). З одного боку, установи сфери обслуговування поширюють “реалізацію” власних послуг не лише на контингент міських жителів, але і на мешканців прилеглих сільських поселень, реалізуючи в такий спосіб центральні функції міських поселень; з іншого – саме “незрілість” сфери обслуговування та пов’язана з нею вузькість даного мобільного ресурсу щодо вибору місця роботи є причинами, які значно активізують процеси відпливу сільських жителів до міст. Дана тенденція посилюється також у зв’язку із суттєвим зниженням мотиваційних складових сільськогосподарської праці: малоефективні технології сільськогосподарського виробництва на фоні відмінностей в оплаті праці сільськогосподарських виробників і посередників у промисловій переробці та реалізації продукції сільськогосподарського виробництва зменшують мотивацію до праці мешканців сільських територій. Заниження таких очікувань не лише сприяє посиленню міграційних потоків у напрямку міст, а й є вагомим чинником зміни міграційних інтересів до виїзду за кордон.

Урівноваження процесів відпливу сільських жителів до міст, надмірної концентрації населення і сфери виробництва в містах лежить у площині введення дієздатної системи управління розселенням та формуванням трудового потенціалу. Усе це повинно відбуватися на фоні загального підвищення ефективності господарської діяльності, впровадження передових інноваційних технологій у сільськогосподарське виробництво та зростання його конкурентоспроможності.

Так, на думку В. П. Нагірної, перетворення окремих галузей сільського господарства (в першу чергу, вирощування зерна, ріпаку, льону та соняшнику і продукції тваринництва) на конкурентоспроможні виробництва експортної орієнтації може сприяти зменшенню відпливу сільського населення, активізації розвитку малих і середніх міст як центрів переробної промисловості, відродженню спеціалізованих агропромислових районів і зон, отже, позитивно впливатиме на динаміку розвитку трудового потенціалу в цілому⁵.

Значний ресурс розвитку як системи розселення, так і процесів формування та реалізації трудового потенціалу міститься саме у стимулюванні розвитку середніх, і особливо малих, міст. Як відомо, малі міста є найбільш численною за кількісним складом групою міст. Безпосередньо з ними пов’язане життя майже 22 млн. міських і сільських жителів, що слугує визначальним фактором як для формування трудового потенціалу, так і для реформування поселенської мережі.

Активізація процесів введення нових і модернізації існуючих об’єктів житлової, транспортної, інженерної, соціально-культурної інфраструктури, поряд із створенням для жителів малих і середніх міст, сільських поселень можливостей для підвищення власного освітньо-кваліфікаційного рівня, є дійовим інструментом подолання демографічних, соціальних та економічних проблем розвитку таких міст. Стимулювання створення тут філій підприємств, що функціонують у великих містах, а також розміщення винесених звідти і створення нових наукових інститутів, навчальних закладів стримують розростання великих міст⁶. Тобто таким способом можна вирішувати конкретні проблеми подолання просторових диспропорцій розвитку трудового потенціалу держави. Незважаючи на те, що загальносвітовим трендом в урбаністичних процесах за останні десятиріччя є стрімке збільшення кількості

⁵ Див.: Нагірна В. П. Територіальна структура господарства і розселення населення: ретроспектива і сучасні реалії. “Український географічний журнал” № 1, 2009, с. 36–41.

⁶ Див.: Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком. Навч. посібник. К., “Вища школа”, 2000, 223 с.

та розміру міст і практичне зникнення з поселенської мережі невеликих просторових форм (сіл, малих міських поселень), для України, зважаючи на її історично та географічно зумовлені особливості освоєння території, з метою повноцінного розвитку трудового потенціалу виправданими будуть збереження існуючих просторових форм системи розселення та усунення ключових проблемних складових у розвитку кожної з них. Зокрема, щодо мережі сільських поселень як просторових форм концентрації та формування трудового потенціалу актуальними є активізація інвестиційно-інноваційного розвитку села, раціональне використання наявного трудового та виробничого потенціалів, сприяння поліпшенню якості життя шляхом забезпечення зайнятості населення, зростання рівня доходів тощо.

Крім розвитку системи об'єктів соціальної інфраструктури, на нашу думку, необхідно відновити практику інтеграції аграрної науки, сфери освіти та сільськогосподарського виробництва з метою підвищення рівня інноваційності галузі, досягнення нею конкурентоспроможності. З огляду на низьку платоспроможність вітчизняних споживачів високотехнологічної продукції та обмежене державне фінансування розвитку аграрної науки, ефективним слід вважати залучення недержавних фінансових ресурсів, кредитних, лізингових, податкових механізмів фінансування. Це, у свою чергу, вимагає вироблення більш чітких державних методів врегулювання земельно-правових відносин.

Суттєвим чинником подолання тенденцій депривації сільського населення, зростання добробуту та можливостей для якісного розвитку власного трудового потенціалу є зближення виробників та споживачів сільськогосподарської продукції шляхом концентрації переробних і складських сільськогосподарських потужностей поблизу виробничих, а також просування сільськими товаровиробниками своєї продукції на основі агроконсалтингу та системи інформаційного забезпечення для існуючих і перспективних ринків збуту.

Просторовий розвиток системи об'єктів міської поселенської мережі як середовища формування трудового потенціалу в напрямі досягнення якісного зростання останнього детермінується повноцінною аплікацією існуючих переваг (розвинутої професійно-освітньої мережі, ринку праці і т. д.) та усуненням конфліктогенних тенденцій у розвитку міст. Першочерговими в даному напрямі ми вважаємо зосередження зусиль просторового планування територій на забезпеченні розвитку і територіальної доступності для городян об'єктів системи відпочинку та оздоровлення, пом'якшення сегрегаційних проявів у системі житлової забудови, будівництво соціального житла тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що здійснений нами аналіз дозволив зробити такий висновок: формування трудового потенціалу України відбувається в середовищі, яке суттєво змінюється за якістю залежно від виду поселення, в якому живуть носії трудового потенціалу. А тому, щоб характеристики трудового потенціалу були хорошими та відповідали вимогам сьогодення, важливо розвивати мережу поселень України – насамперед її інфраструктурні системи – з метою неухильного підвищення рівня життя населення. Окреслення перспектив просторового розвитку трудового потенціалу ми пов'язуємо з необхідністю визначення ще багатьох факторів розвитку трудового потенціалу, а також їх впливу на трансформацію складових останнього, що стане предметом наших подальших досліджень.

Стаття надійшла до редакції 21 лютого 2012 р.